

Aygün ƏLİZADƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
<https://orcid.org/0009-0001-5269-0299>
E-mail: aygunalizade@yahoo.com

XV ƏSR FARS DİLLİ POEZİYASINDA NİZAMİ ƏNƏNƏSİ

Açar sözlər: Nizami, Xəmsə, Cami, Hatifi, məsnəvi, şeir

Giriş. XV əsrdə Nizami Gəncəvinin məsnəvilərinə nəzirə yazmaq ənənəsi genişlənmişdi. Bu dövrdə Nizami Gəncəvi əsərlərinə farsdillli ədəbiyyatda nəzirə yazan şairlərdən Əbdürrəhman Cami, Abdullah Hatifi, Katibi Turşizi, Məktəbi Şirazi, türkdillli ədəbiyyatda isə Əlişir Nəvainin adlarını qeyd etmək olar.

Əbdürrəhman Cami özünün “Həft övrəng” əsərinin üçünü, bəzi tədqiqatçıların fikrincə dördünü Nizaminin “Xəmsə”sinə nəzirə olaraq qələmə almışdır. Hətta bəzi tədqiqatçılar bu fikirdədirlər ki, onun “Sələman və Əbsal”, “Yusif və Züleyxa” əsərləri də Nizaminin “Xosrov və Şirin”inin təsiri ilə qələmə alınmışdır.

M.Kazımov “Farsdillli ədəbiyyatın yeddi əsri” kitabında qeyd edir ki, “Cami “Həft övrəng” ə daxil olan poemalardan yalnız üçündə Nizaminin “Xəmsə”sini təqlid etmiş, digər hallarda isə yeni əsərlər yaratmışdır.[2, 363]

Abdullah Hatifi isə “Şirin və Xosrov”, “Həft mənəzər”, “Leyli və Məcnun”, “Teymurnamə” və “Şahnamə” əsərlərini Nizaminin “Xəmsə”sinə daxil olan əsərlərin təsiri ilə qələmə almışdır.

Katibi Turşizi “Hüsn və eşq”, “Nazir və mənəzur”, “Bəhram və Güləndam” mənzumələrini Nizaminin “Xəmsə”sinə cavab olaraq yazmışdır.

Məktəbi Şirazinin isə Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərinin təsiri ilə yazdığı “Leyli və Məcnun” əsəri bizim dövrümüze qədər gəlib çıxmışdır.

Burada iki dahi şair Əbdürrəhman Cami və Abdullah Hatifinin yazdığı nəzirələri Nizaminin əsərləri ilə müqayisə etmək istəyirik.

Nizaminin “Xəmsə”sinə daxil olan birinci əsəri “Məxzənül-əsrar” əsəridir. Onun digər əsərlərinə nəzirələr yazıldığı kimi bu əsərinə də çoxsaylı nəzirələr yazılmışdır. Belə şairlərdən biri də Əbdürrəhman Cami olmuşdur.

Əbdürrəhman Caminin “Təhfətül-əhrar” (“Azadların təhfəsi”) və “Sübətül-əbrar” (“Möminlərin təsbehi”) əsərləri Nizaminin “Məxzənül-əsrar”ına nəzirə olaraq qələmə alınmışdır.

Nəzirə yazan şairlərin əsərlərinin adı da diqqəti cəlb edir. Belə ki, Əbdürrəhman Cami Nizaminin “Məxzənül-əsrar”ına uyğun olaraq iki əsərini həmqafiyə şəkildə adlandırmışdır: “Təhfətül-əhrar” və “Sübətül-əbrar”. Caminin adını çəkdiyimiz əsərlərinin ikisi də süjet və kompozisiya baxımından demək olar ki, eynidir. Nizaminin “Məxzənül-əsrar” əsəri ilə Caminin iki əsərinin müqayisəsindən görürük ki, Caminin iki əsəri birlikdə Nizaminin əsəri səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir. Əbdürrəhman Caminin “Təhfətül-əhrar” əsərinin müqəddiməsi isə çox qısa və bəsit şəkildə yazılmışdır. Müqəddimə sözün başlanğıcı, minacat, sözün fəziləti haqqında, şairlərin tənbəhi haqqında və dünyanın yaranışı haqqında olan hissələrdən ibarətdir.

“Sübhətül-əbrar” əsərinin müqəddiməsi isə birincidən daha bəsitdir. Belə ki, bu əsərin müqəddiməsinə daxil olan hissələr: “Minacat”, “Sübhətül-əbrar”ın yazılma səbəbi”, və “Sözün şərhə haqqında” başlıqlı hissələr. [4]

Əsərlərin təkcə başlanğıcının müqayisəsindən məlum oldu ki, həqiqətən Caminin əsərləri gözəl yazılsa da, Nizaminin “Məxzənül-əsrar”ı ilə müqayisə oluna bilməz.

“Məxzənül-əsrar” və “Töhfətül-əbrar” əsərlərinin başlanmasında belə nəzirə elementləri duyulur:

بسم الله الرحمن الرحيم هست کلید در گنج حکیم
[5,1] فاتحه فکرت و ختم سخن نام خدائیبست بر او ختم کن.

Bismillahir-rəhmanir-rəhim, / Hikmət xəzinəsini qapısının açarındır.

Hər fikrin başlanğıcı və hər sözün xətmə, /Allahın adıdır onunla bitir.

“Töhfətül-əbrar” isə belə başlayır:

بسم الله الرحمن الرحيم هست صلاى سر خوان کریم
[4,1] فیض کردم خوان سخن ساز کرد. پرده ز داستان کهن باز کرد.

Bismillahir-rəhmanir-rəhim / Kərimin süfrəsinə çağırışdır

Uğura çatdım söz süfrəsin bəzədim, /Köhnə dastandan pərdəni qaldırdım.

Nizami “Məxzənül-əsrar”ın minacatında yazır:

ای همه هستی ز تو پیدا شده خاک ضعیف از تو توانا شده
زیر تشین علمت کائنات ما بتو قایم چو تو قایم بذات
[5,2] هستی تو صورت پیوند نه تو به کس و کس بتو مانند نه.

Ey bütün varlıq Səndən yaranmış / Zəif torpaq Səndən canlanmış.

Kainat bayrağının altındadır / Biz Səndə qayım, Sən zatına qayımsən.

Sənin varlığının surəti, bağlılığı yox /Sən kimə, kimsə Sənə oxşar deyil.

Əbdürrəhman Cami isə yazır:

ای صفت خاص تو واجب به ذات بسته به تو سلسله ممکنات
کون و مکان شاهد جود تواند حجت اثبات وجود تواند
[4,4] دایره ی چرخ مدار از تو یافت مرحله ی خاک قرار از تو یافت.

Ey xüsusi sifəti zata vacib olan / Mümkünatın zənciri sənə bağlı olan.

Hər yer sənin səxavətinin şahididir / Sənin varlığının isbatının dəlilidir.

Yer öz oxunun dairəsin Səndən tapdı /Torpaq qatı qərarını Səndən tapdı.

Əbdürrəhman Caminin “Töhfətül-əbrar” əsərində isə Nizaminin qurduğu süjet xəttinin bir hissəsi qorunmuş, digəri isə yazılmamışdır. Yəni Nizami hansısa bir dərin fəlsəfi məsələni məqalədə şərh edir. Ondan sonra isə özünün ayrıca süjet xətti olan bir hekayə yazır. Məsələn, dördüncü məqalədə “Rəiyyəyə hüsn-rəğbət” haqqında danışandan sonra “Qarı və sultan Səcərin” hekayəsini verir. Amma Caminin hər iki əsərində məqalət yoxdur. Yalnız özləri ayrılıqda bir süjet xəttinə malik olan hekayələr vardır. “Töhfətül-əbrar” əsəri 12 hekayədən ibarətdir. Bu hekayələrin arasında dini məzmunlu, didaktik xarakterli, hökmdarların xalqa qarşı münasibəti, heyvanların dilindən bəhs olunan hekayələr vardır. Bu hekayələrin hər biri ayrılıqda dərin məzmunla malikdir. Heyvanların dilindən olan “Tısbəgə və ördəklərin” hekayəsi və “Kəkliyin yerişini öyrənən qarğanın” hekayəsi çox maraqlıdır.

Nizami Gəncəvinin əsərində də müxtəlif məzmunlu hekayələr vardır. “Sənətkar sultanları, şahları kəskin tənqid etməklə yanaşı, müasirlərini də zülmə dözməməyə, mübarizəyə səsləyir. Əsərdə dörd məqalət bu cəhətdən bir-birini tamamlayır. Şair “Naümid padşahın hekayəsi”, “Adil Ənuşirəvan və vəzir”, “Qarı və sultan səcər”, “Zalım padşah və zahidin hekayəsi” ilə dövlət və şahlar haqqındakı mülahizələrini ümumiləşdirir”. Cami isə “Sultanlara xitab” və “Vəzirin əliuzunluğu” hekayəsində Nizaminin qoyduğu yüksək ideyaları dövrünün tələblərinə uyğunlaşdıraraq öz dövrünün sultanlarını haqqa-ədalətə səsləmişdir.

Caminin sultanlara xitabında oxuyuruq:

ای به سرت افسر فرماندهی افسرت از گوهر احسان نهی

زیور سر افسر از آن گوهرست خالی از آن مایه ی دردسرسست
 کرده میان تو مرصع کمر مهره و مار آمده با یکدگر
 لیک نه ان مهره که روز شمار نفع رساند به تو ز آسیب مار
 تخت زرت آتش و گوهر در او هست درخشنده چو اخگر در او
 شعله به جان در زده آن آتشت لیک ز بس بیخودی آید خوشت.
 [4,46] چون به خود آیی ز شراب غرور آورد آن سوختگی بر تو زور

Ey başında şahlıq tacı olan / Tacın bəxşiş gövhərindən xalidir.
 Şahın başının tacı həmin gövhərdir/ O gövhərdən xali başda ağrı olar.

Belinin kəməri bəzəklidir / Fəqərə ilə ilan birgə gəlib
 Amma il boyu həmin fəqərə / İlanın zərərindən səni yetirmir xeyrə

Qızılı taxtın atəşdir, ondakı gövhər / Onda parlayır şölələr tək

O atəş canına salmış şöləni / Amma ağılsızlıqdan gəlir xoşun.

Qurur şərabından özünə gəlsən, / Həmin yanğı sənə güc göstərər.

Cami hekayəni davamında sultanları tənbeh etdikdən sonra onları rəiyyətlə haqq-ədalətlə davranmağa çağırır.

روزی ازین واقعه اندیشه کن قاعده ی دادگری پیشه کن.
 ظلم تو را بیخ چو محکم شود ظلم تو ظلم همه عالم شود
 خواجه به خانه چو بود دف سرای اهل سرایش همه کوبند پای
 [4,46] شهری از آسیب تو غارت شود تات یکی خانه عمارت شود.

Bir gün bunları düşün yaxşı/ Özünə et peşə ədaləti

Sənin zülmünün kökü möhkəmlənərsə / Zülmün bütün aləmin zülmünə çevrilər.

Evin ağası dəfçalan olarsa, / Əhli-əyalın hamı rəqsini edər.

Sənin zərərindən şəhər qarət olar, / Sənin vasitənlə ev imarət olar.

Əbdürrəhman Caminin bu hekayəsi “Qarı və sultan Səncər”in hekayəsini yada salır.

Orda da qarı sultanın zülmündən şikayət edib onu ədalətli olmağa səs-ləyir.

Ədalətin – gecənə nur saçan aydır sənin,

Bu günün-sabahına haydı-haraydı sənin.

Səadət qapısını açmağa yaranmısan,

Sanma sitəm dalınca qaçmağa yaranmısan.

Hökmdar olmusan ki, yetişsən haraya,

Daim məlhəm qoyasan hər sızlayan yaraya...

Cami də Nizami kimi hər bir hekayəni oxucuya çatdırandan sonra bir müəllif kimi öz baxışlarını verir və bütün hekayələr onun ibrətamiz sözləri ilə bitir. Tıbağanı su basdığı üçün gölməçənin bir tərəfindən digər tərəfinə aparmaq istəyən və insanların təcübünü görəndə onlara cavab vermək istəyən ördəklərin tıbağanın başına gətirdiyi oyunu yazandan sonra Cami özünə müraciət edir və yazır:

جامی ازین گفتن بیهوده چند؟ زیر کی ای ورز و لب خود ببند!
 [4,39] تا که درین دایره ی هولناک از سر افلاک نیفتی به خاک.

Cami nə qədər belə boş danışacaqsan? / Kimin əlinin altındasan, dodaqlarını bağla.

Ki bu dəhşətli dairədə/ Fələklərdən torpağa düşməyəsən.

Əbdürrəhman Cami Nizamidən fərqli olaraq kitabı kimin şərəfinə yazmasını sonda gətirmişdir. Kitabın sonunda “Mətləül-ənvar”, “Məxzənül-əsrar”, “Gülşəni-raz”ın adlarını çəkəndən sonra kitabını adlandırmasının səbəbini açıqlayır:

ماشطه ی خامه چو آراستش از قبل من لقبی خواستش
 [4,62] تحفه الاحرار لقب دادمش تحفه به احرار فرستادمش.

Elə ki, qələmlə bəzəyən onu bəzədi/Məndən onun üçün bir ləqəb istədi

Ona Təhfətül-əhrrar ləqəbini verdim/Əhrara onu təhfə göndərdim.

Əhrar Nəqşbəndi təriqətinə Bəhaəddin Nəqşbəndi (1389-cu ildə vəfat etmişdir) və Sədəddin Kaşğaridən sonra rəhbərlik edən kəsin adıdır. Əsərin sonundan da məlum olur ki, Cami bu əsəri ona ithaf etmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi Cami burada digər əsərlərin də adlarını sadalayır:

نقش شفانامه ی عیسی ست این یا رقم خامه ی مانی ست این
غنچه ای از گلین ناز آمده؟ یا گلی از گلشن راز آمده؟
[4,62] صبح طرب مطلع انوار اوست جیب ادب مخزن اسرار اوست.

İsanın şəfanaməsinin nəqşidir bu, / Maninin qələminin təsviridir bu.

Nazlı gülün kolundan qönçə gəlib? / Ya “Gülşəni-raz”dan bir gül gəlib?

Sevincli sübhü onun “Mətləül-ənvar”ıdır / Ədəbinin yaxası onun “Məxzənül-əsrar”ıdır.

Caminin “Sübhətül-ənvar” əsəri də kompozisiya baxımından Nizaminin “Məxzənül-əsrar”ına oxşasa da, bu əsərdə sufiliklə bağlı elementlər daha çox hiss olunur. Belə ki, sufiliyin məqam və hallarından olan tövbə, səbr, rəca, eşq haqqında ayrı-ayrı hekayələr üstünlük təşkil edir.

Sam Mirzə və Həkim şah Məhəmməd Qəzvini Məktəbi Şirazin Nizaminin “Məxzənül-əsrar” əsərinin vəznində mənzuməsi olduğunu qeyd etmiş və hətta ondan hər biri iki beyt də yazmışdır.

XV əsrin görkəmli şairlərindən olan Abdullah Hatifi Nizaminin “Məxzənül-əsrar”ına nəzirə yazmamışdır. Amma o, şairin “Xosrov və Şirin” əsərinin təsiri ilə “Şirin və Xosrov” əsərini qələmə almışdır. Bu əsərin süjet xətti və kompozisiyası demək olar ki, Nizaminin yazdığı şəkildədir. Onda şair bəzi ixtisarlara etmiş, amma əsərin əsas xəttini qoruyub saxlamışdır.

Bu dövrdə Caminin “Sələman və Əbsal”, “Yusif və Züleyxa” əsərlərini Nizaminin “Xosrov və Şirin”indən təsirlənərək yazdığını qeyd edirlər. Amma bu əsərlərin adından da məlum olduğu kimi həm qəhrəmanlar, həm də süjet xətti tamamilə başqa şəkildə qurulmuşdur. Bu əsərlərdə Nizamidən təsirləndiyini yalnız onunla izah etmək olar ki, bunlarda da ölməz eşq dastanından bəhs olunur.

Nizaminin “Xəmsə”sinin üçüncü poeması “Leyli və Məcnun” dastanıdır. Eyni adlı əsər Əbdürrəhman Cami, Abdullah Hatifi, Məktəbi Şiraziyə məxsusdur. Gördüyümüz kimi XV əsr şairlərinin çoxu bu mövzuya biganə qala bilməmiş və həmin dastanı da Nizamidən təsirlənərək qələmə almışlar.

Nizaminin bu əsərinin təsiri ilə yazılmış Abdullah Hatifinin “Leyli və Məcnun” əsəri də çox maraqlıdır. Abdullah Hatifi bu əsəri mürşidi Əmir Qasim Ənvarın xahişi ilə yazmış və əsərin müqəddiməsində onun buna olan ləyaqətindən söz açmışdır. Bu məsnəvinin birinci beyti Camiyə məxsusdur:

[7, 3] این نامه که خامه کرد بنیاد توقیع قبول روزیش باد

Qələm bu yazının əsasını qoydu / Ruzisinin qəbulu təvəqqe olunur.

Bu dastan da minacat, Allaha həmdü-səna, Peyğəmvərin vəsfi, Nəbinin meracı, Həzrət Əmirin mənqəbəsi, qocaların nəsihəti, Məcnunun dünyaya gəlişi, məktəbə getməsi, Leyliyə vurulması və dastanın davamı verilmişdir.

Hatifi dastanın sonunda Nizaminin, Əmir Xosrovun adını qeyd edir, amma Caminin adını yazmır. Çox güman, o öz məsnəvisini Camidən əvvəl qələmə almışdır. Abdullah Hatifinin “Leyli və Məcnun” əsəri aşağıdakı beytlərlə sona çatır:

این نامه نام بخش نامی چون یافت سعادت تمامی
[7, 90] کردند ندا در این کهن دیر کاحسنت احسنت تم بالخیر

Bu məşhur ad qazandıran yazı / Bitmək səadəti tapanda.

Bu qədim diyarda nida etdilər / Əhsən olsun sənə, əhsən, xeyirlə bitdi.

Amma bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, Cami ilə müqayisədə Abdullah Hatifi Nizaminin əsərlərinin süjet xəttində çox da böyük dəyişikliklər etməyə çalışmamış, əslində özünün şairlik istedadını göstərmək istəmişdir.

XV əsrin şairlərindən olan Məktəbi Şirazi də Nizaminin təsiri ilə “Leyli və Məcnun” əsərini qələmə almışdır. Amma o bu əsərin yazılması haqqında belə deyir. O bu əsəri yazmazdan əvvəl Hindistana səfər edibmiş. Dəniz yolu ilə öz vətəninə qayıdan zaman dəniz təlatümə gəlmiş və gəmini Ərəbistan sahillərinə çıxarmışdır. Həmin ölkənin bir şəhərində “Leyli və Məcnun” dastanını eşitmiş və həmin dastanı eşitdiyi formada qələmə almışdır. Məktəbi Şirazinin əsəri süjet xətti baxımından Nizaminin əsərindən fərqli olsa da, onun əsəri də eyni vəzndə və eyni üsulla yazılmış və dahi şairin mənzuməsi kimi min yüz altmış beytdən ibarətdir. Məktəbi Şirazinin “Leyli və Məcnun” əsəri belə sona çatır:

جان زنده کننده نظامی بر نظم چنین دهد تمامی
کآندم که ز هند باز گشتم بر لجه بحر می گذشتم
آخر که به ساحل او قتادم بر بر عرب قدم نهادم
شهری ز خوشی جنان سرشتمی در دوزخی آنچنان بهشتمی
القصه به شهر چون رسیدم این نسخه در آن دیار دیدم
لیلی مجنون چنانکه گفتم از مردم آن زمین شنفتم
شخصی که از او فزود و جدم از دور نمود کوه نجم
گفتند روندگان هامون کاین وادی لیلی است و مجنون
از تربتشان دو چشمه زاده و آن هر دو به یکدیگر قتاده
از مقبرشان دو بید خرم پیچان شده چون دو رشته بر هم
هر سبزه در آن چهار دیوار گلهای دورنگ آورد بار
هر گل که از آن گیاه روید دیوانه شود هر آنکه بوید.
[6, 263] هر جانوری کز ان گیه خورد موئی شود استخوانش از درد.

Canı dirildən Nizami / Nəzmə belə bir sonluq verir.

Hindistandan qayıdan zaman/ Dənizin dərin yerindən keçirdim

Axır ki, sahilə çatdım, / Ərəb ölkəsinə qədəm atdım.

Şəhər gözəllikdən cənnət bağı, / Cəhənnəmdən gəlir behişt sorağı.

Əl-qissə elə ki, şəhərə çatdım, / Bu nüsxəni həmin diyarda gördüm.

Məcnunun Leylisin necə ki, dedim / Həmin yerin adamlarından eşitdim.

Məni vəcdə gətirən o şəxs, / Göstərdi uzaqdan mənə Nəcd dağımı

Ətrafdan keçənlər deyirdilər, / Bu vadi Leylidir və Məcnun.

Türbələrindən iki bulaq yaranmış, / Hər biri bir-birinə qovuşmuş.

Məqbərələrindən iki yaşıl çinar, / İp kimi bir-birinə dolaşmış.

Orda olan hər yaşıllıq, / Barları ikirəngli güllər olur

O bitkidən bitən hər gülü, / Kim qoxulasa divanə olur.

O bitkidən hər heyvan yeyərsə, / Ağrıdan sümüyü tükə çevrilər.

Nizaminin “Xəmsə”sinə daxil olan dördüncü poeması “Həft peykər” əsəridir. Bu əsərin təsiri ilə Abdullah Hatifi “Həft mənzər” əsərini qələmə almışdır ki, burada da Nizami ənənələrinin təsiri duyulur. Araşdırmalar əsasında deyə bilərik ki, XV əsrdə Abdullah Hatifdən başqa digər şairlər bu əsərə nəzirə yazmamışlar. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, Abdullah Hatifinin yazdığı “Həft mənzər” əsəri doğrudan da Nizaminin əsəri qədər gözəl alınmışdır. Hatifinin bu əsəri nəzirə olsa da, onun əsərdə etdiyi özünəməxsus dəyişiklikləri oxucunun marağına səbəb olur. Əsərin süjet xətti və kompozisiyası demək olar ki, eynilə Nizaminin “Həft peykər” əsərindəki şəkildə qurulmuşdur. Burada da Bəhram şah əsərin baş qəhrəmanıdır. Atası Yəzdigerd dünyadan köçəndən sonra Bəhram şah taxt-taca sahib olur. Onun məşhur gur ovçusu olduğu bu əsərdə də müşahidə edilir. Belə ki, onun Çin qızı Aşub

adlı bir istəklisi vardı. Bəhram bir gün ova gedəndə Aşubu da özü ilə aparır. Aşubun yanında özünü öyür və sərrast ox atan olduğunu bildirir. Aşub isə ona deyir ki, sən elə edə bilərsənmi ki, bir oxla bir guru vurasan, ondan sonra həmin ox çıxıb başqa bir gura da batsın? Bəhram bu işin onun üçün çətin olmadığını bildirərək bətnində balası olan bir guru ovlayır, atdığı ox anaya dəydikdən sonra balasını yaralayır. Bəhram özü ilə fəxr edir. Amma Aşub ona bildirir ki, burda daha çox ağıl işlədilmişdir, nəinki ovçuluq məharəti. Şahların yanında etiraz etməyin sonu olmadığı kimi Bəhram da nədimlərindən birinin məsləhəti ilə Aşubu Dəclə çayına atdırır. Amma Aşub ölümün pəncəsindən xilas olur və sahilə çıxıb gəlir. Sahildə bir qoca onu görür, Aşubu öz evinə aparır, Aşub da başına gələnləri onun üçün danışır. Bir müddət keçəndən sonra Aşubun Bəhramdan çox gözəl bir qızı dünyaya gəlir. Bəhram isə etdiyi hərəkətdən bərk peşman olub daim narahatlıq içində yaşayır. Yenə saray adamları belə məsləhət görürlər ki, Bəhramın fikrini dağıtmaq üçün yeddi ölkənin gözəllərini onun hüzuruna gətirsinlər. Amma bu gözəllər bir yerdə olduqları üçün daim bir-biri ilə didişir, bir-birinin ölümünü arzulayır, bir-birinə paxıllıq edirdilər. Yenə saray adamları belə qərara gəlirlər ki, həmin gözəllər üçün ayrı-ayrılıqda imarətlər tiksinlər. Belə olduqda həm onlar bir-birini görməzlər, həm də aralarında düşmənçilik davam etməz. Bundan xəbər tutan Aşub bilir ki, Bəhramın fikrini dağıtmaq üçün bu işlər görülmüşdür. Ona görə qocadan bir xahiş edir. Ona deyir ki, sən Bəhramın yanına get və ona de ki, mən sənə üçün gözəl bir cənnət bağlarına oxşayan imarət tikə bilərəm. Qoca elə də edir. O Bəhramın yanına yollanır. Ona imarət tikməsinə icazə verilməsini istəyir. Bəhram əvvəl elə bilir ki, qoca onu məsxərəyə qoyur, amma ısrarını görəndən sonra etiraz etmir. Qoca Aşubun növbəti xahişini yerinə yetirir. O bir-birinin yanında biri digərindən çox gözəl olan bir imarət tikir. Bir imarətin divarına o qədər gözəl güllər, ağaclar çəkilir ki, divara baxan bunun cənnət bağı olduğunu düşünür. Sonra digər imarətdin divarında güzgülər vurur. İnsan hərəkət edəndə əksi güzgüyə düşdüyü üçün özünü bağın içindəki kimi hiss edir. Aşub qızını da şahın taxtının qarşısında oturdur və onun hərəkətləri də güzgüdə əks olunur. Bəhramı imarətə baxmağa dəvət edirlər. Bəhram belə bir mənzərəni görəndə çox təəccüb edir. Qocadan bunun sirrini soruşanda Aşub üzünü bağlı şəkildə gəlib hər şeyi ona izah edir. Bəhram ona cavab verir ki, burada əsasən məharətdən çox ağıl işlədilmişdir. Onda Aşub ona cavab verir ki, bəs mən sənə deyəndə ki, sən gur ovlayanda məharətdən çox ağıl işlətmisən, niyə mənə Dəclə çayına atdırmaq əmrini verdin? Bunu eşidən Bəhramın gözlərindən yaş axır və yenə onun şad günləri başlayır.

Əsərin süjet xətti bura qədər davam etdikdən sonra Bəhramın yeddi günbəzdə gözəllərin hekayələrinə qulaq asması verilir ki, Nizaminin əsərində də hadisələr bu istiqamətdə cərəyan edir. Bəhram həftənin bir günü bir günbəzə gedir və orada olan gözəllər ayrıca süjeti, kompozisiyası və qəhrəmanları olan hekayələr danışirlər.

Bəhram həftənin şənbə günü ənbər rəngli mənzərdə Məclis arasının hekayəsinə qulaq asır. Həftənin yekşənbə (bazar günü) günü narıncı rəngli mənzərə gedir və orada Xordebın adlı gözəlin əfsanəsini dinləyir. Həftənin düşənbə (bazar ertəsi) günü şah yaşıl rəngli saraya gedir və orada Fərruxpey əfsanə danışır. Həftənin seşənbə (çərşənbə axşamı) günü qırmızı rəngli mənzərə gedir və orada Huşmənd Bəhram üçün əfsanə danışır. Göy rəngli mənzərdə həftənin çəharşənbə günü Fərxundərey Bəhram üçün hekayə danışır. Pəncşənbə (cümə axşamı) günü səndəl rəngli günbəzdə Fərzanə əfsanə danışır. Ağ mənzərdə adinə günündə Bəhram əfsanə dinləyir.

Sonda zalım vəzir Bəhramın dövlətini zəiflədir və Bəhramın aqibəti məlum olmur.

M.D. Kazımov həmin əsərin süjet xəttini qısa şəkildə belə vermişdir:

1. Bəhramın taxta çıxması

2-3 Bəhram və üsyankar Aşub – sarayların tikintisi; a) müştərək ov; b) şahın qarşısında şərt: bir gurun belinə batmış ox digərinin göbəyindən çıxmalıdır; v) Bəhramın qəzəbi –

Aşubla ayrılma; q) yaxınların Bəhram üçün yeddi gözəli gətirməsi; d) sarayların tikintisi; e) Aşubun göstərişi ilə saray tikintisi; j) Aşubun haqlı olmasını sübut etməsi (hərəkət edən şəkil) Saraylara getmək və müdriklərin söhbəti.

Bəhramın yox olması; a) Bəhram və hiyləgər vəzir; b) Bəhramın ölkədən qaçışı. (3, 99)

Abdullah Hatifinin əsərinin Nizaminin əsəri ilə müqayisəsindən görürük ki, əsərin süjet xəttində cüzi dəyişikliklər edilmişdir.

“Həft mənzər”in təhkiyəçilik xarakteri ilə bağlı olan məqamı da qeyd etmək maraqlı olar. Abdullah Hatifidə o məişət səviyyəsinə endirilmişdir. Onda bütün hadisələri əlaqəsi daha yaxşı əsaslandırılmış və ümumi kompozisiya həlli böyük məntiqi tamlığı göstərir. Bu əsərin sonluğuna aiddir. Hatifinin əsərində fantastik, qeyri-adi olmasa da, gözlənilməzdir. Bəhramın gedişi, yaxud yox olması şərtləndirilmişdir: Bəhramın düşmən qarşısında dayanmağa qüvvəsi yoxdur. Hadisənin belə inkişafına “Həft peykər”də də rast gəlinmişdir. Amma ondan burda istifadə olunması təhkiyəyə yeni çalar verir və müəllif üçün hadisələrin ciddi əsaslandırılmış ümumi quruluşuna riayət etməyə imkan yaradır” (3, 104)

Nizaminin əsəri ilə Abdullah Hatifinin əsərini müqayisə edəndə Hatifidə müqəddimənin çox qısa olmasını görürük. Nizaminin bütün əsərlərində olduğu kimi bu əsəri də geniş müqəddimədən ibarətdir. Bura minacat, Peyğəmbərə sitayiş, Peyğəmbərin meracı, kitabın yazılma səbəbi, Ələddin Körpə Arslana xeyir-dua, şaha təzim, sözə sitayiş, tövsiyə və nəsihət, oğlu Məhəmmədə nəsihət daxildir. Bütün bunlardan sonra isə Bəhramın dastanı başlayır. Abdullah Hatifinin əsəri isə minacat, Peyğəmbərin meracının vəsfi, Mövlana Nurəddin Əbdürrəhman Caminin ehtiramı, oğluna nəsihət, kitabın nəzminin səbəbi ilə başlayır.

“Yeddi gözəl” poeması kompozisiya etibarilə çox maraqlı qurulmuşdur. Adi “ilahiyyat” hissəsindən sonra Bəhram-Gurun əhvalatı başlanır, Bəhramın igidliyini, fərasətini, ədalətini təsvir edən epizodlar verilir. Bundan sonra Bəhramın yeddi gözəllə keçirdiyi nəşəli həyatın təsviri gəlir. Bu maraqlı hissədən sonra yenə Bəhramın padşahlığı və bir padşah olaraq xarakteristikası verilir və beləliklə, Nizami öz qəhrəmanı Bəhramı zəngin və mürəkkəb hadisələr içərisindən keçirərək onun xarakterinin tam şəkildə açılmasına çalışır. O öz qəhrəmanını həmişə olduğu kimi burada da daim inkişafda, hərəkətdə, həyata qarşı münasibətinin get-gedə dəyişilməsi prosesində təsvir edir. (3, 13)

Gördüyümüz kimi Nizaminin əsərinin süjet xətti gözəllərin danışdığı hekayələrlə bitmir və ondan sonra Bəhramın şahlığı yenə inkişaf edən istiqamətdə təsvir olunur. Amma Abdullah Hatifidə bunu görmürük. Hiyləgər vəzirin şaha qarşı etdiyi xəyanət və Bəhramın ölkəni tərk etməsi ilə “Həft mənzər” əsəri bitir.

Nizaminin əsərində Bəhram Fitnənin vasitəsilə imtahan olunduğu halda Abdullah Hatifidə Aşubun göstərdiyi məharət və ağıl hamını heyran edir. Bu əsərlərdə qəhrəmanların adlarının seçilməsi də oxucunun diqqətini cəlb edir. “Fitnə” fitnə-fəsad, “Aşub” isə qiyamçı, üsyankar mənalarını verir. Hər iki şair öz qəhrəmanlarının adlarını belə seçmişlər ki, şahları tənbehlərinin gücü daha kəskin olsun. Abdullah Hatifinin əsərə gətirdiyi yeniliklərdən biri də gözəllərə adlar verməsidir. Belə ki, Nizaminin əsərində Hind gözəli, Çin qızı, rus gözəli kimi təqdim olunsada Hatifi onlara Məclisara (Məclisin bəzəyi), Xordebin (İncəlikləri görəni), Huşmənd (Ağıllı) və başqa adlar vermişdir. Şair yaratdığı gözəllərin aqlını onların adlarında da göstərməyə çalışmış və buna müvəffəq ola bilmişdir.

“İskəndərnamə” əsəri Nizaminin “Xəmsə”sinin sonuncu dastanıdır. Bu əsərin təsiri ilə Əbdürrəhman Cami “Xerəndəmə-İskəndəri” əsərini yazmışdır. Abdullah Hatifi isə bu əsərin təsiri ilə “Təmnamə” və “Şahnamə” əsərlərini qələmə almışdır.

Nəticə

Bütün deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan şah əsərləri XV əsr şairlərinin də diqqət mərkəzində olmuş, onlar da bu əsərlərə nəzirə yazmaqla öz adlarını ədəbiyyat səhifələrində əbədiləşdirməyə çalışmışlar.

Əsasən Əbdürrəhman Cami və Abdullah Hatifinin yaradıcılığını Nizaminin əsərləri ilə müqayisə etdikdən sonra XV əsr şairlərində Nizami ənənələrinin qorunmasını belə yekunlaşdırma bilərik.

Bu dövrün müəllifləri demək olar ki, “Xəmsə”yə daxil olan əsərlərini eynilə saxlamağa çalışmış, ya da ən azı onlarla həmfəqiyyə adlar qoymuşlar. “Leyli və Məcnun”, “Şirin və Xosrov”, “Töhfətül-əhrrar”, “Sübhətül-əbrar”, “Xerədnəməye-İskəndəri”, “Teymurnamə” və s.

Şairlər Nizaminin əsərlərindən bir növ süjet və kompozisiya əsası kimi istifadə etmişlər. Bunu Abdullah Hatifinin “Şirin və Xosrov” və “Həft Mənzər”, Əbdürrəhman Caminin və Məktəbi Şirazin “Leyli və Məcnun” əsərlərində müşahidə etmək mümkündür.

XV əsr şairləri Nizami qəhrəmanlarının adlarını saxlamaqla yanaşı, özləri də əsərlərinə yeni-yeni adlar daxil etmişlər. Bura Abdullah Hatifinin “Həft mənzər” əsərində seçdiyi adları göstərmək olar.

Dövrün şairləri Nizamini təqlid etməklə yanaşı dövrün ictimai-siyasi vəziyyətini nəzərə alaraq, dövrə uyğun əsərlər qələmə almışlar. Məsələn, Əbdürrəhman Caminin Nəqşbəndi təriqətinə mənsubluğu, Abdullah Hatifinin Qasim Ənvarın müridi olması onların əsərlərində sufilik elementlərinin də qabardılmasına təsir göstərmişdir.

Şairlərin əsərlərində etdikləri yeniliklər artıq insanların elm-texnikanın sirlərini daha da dərinləndirən dərk etməsi ilə müşayiət olunur. Məsələn, Aşubun hərəkət edən təsvir yaratması, Şapurun Şirinin təsvirini çəkmək üçün istifadə etdiyi üsul oxucunun marağına səbəb olur. Fikrimiz belədir ki, Nizaminin dövründə də belə inkişaf ola bilərdi. Amma bunun şeirə, ədəbiyyata gətirilməsi doğrudan da əsrlər arasındakı fərqi çatdırır.

Əbdürrəhman Cami və Abdullah Hatifinin əsərləri Nizaminin şah əsərlərinə nəzirə olaraq yazılsa da, fars dilinin müasirliyi, şeir dilinin sadəliyi diqqəti cəlb edir. Bunu yalnız məsnəvilərə aid edə bilərik. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qəzəl və qəsidələrdə mürəkkəb texnikalardan istifadə olunurdu ki, bu da şeirin dilini ağırlaşdırırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Hatifi Abdullah. Həft mənzər. Tərcümə edən Aygün Əlizadə, Bakı: 2021
2. Kazimov, M. Farsdilli ədəbiyyatın yeddi əsri/ M.D. Kazimov. – Bakı: Nafta-press–2012.–391 s.
3. Кязимов, М.Д. «Хафт Пейкар» Низами и традиция назире в персоязычной литературе XII- XVI вв./ М.Д. Кязимов. –Баку: «ЭЛМ», –1987. – 201 с.
4. <https://ganjoor.net/jami>
5. <https://ganjoor.net/nezami>
6. شیرازی مکتبى. لیلی و مجنون. تهران، 1373
7. هاتفی عبدالله. لیلی و مجنون. تهران، 1386

**ТРАДИЦИЯ НИЗАМІ В ПЕРСИДСКОЙ ПОЭЗИИ XV ВЕКА
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: Низамі, Хамса, Джамі, Хатифи, маснави, произведения

После создания произведения "Хамса" Низамі Гянджеві, как поэтический «ответ» ей, появилось множество литературных подражаний – назйра. По мнению некоторых исследователей, было написано более сотни назйра на «Хамсу» Низамі. Это демонстрирует тот факт, что ни один поэт в персидской литературе не имел такой силы воздействия, как у Низамі. Даже среди газелей Маулавй мы находим некоторые, написанные им под влиянием произведений Низамі. Бейты Низамі проложили свою тропу и к поэтическому творчеству Хәфиза. Это является еще одним показателем сферы влияния произведений великого азербайджанского поэта. Среди величайших подражателей Низамі можно перечислить имена Амйра Хосрөва Дахлавй, Хәджү Кирмәни, ‘Абдаррахмана Джамі, ‘Абдалләха Хәтифи и Вахшй Бәфкй. Среди этих поэтов, Вахшй Бәфкй вдохновленный «Хосров и Ширин», совершил новый шаг, создав «Ширин и Фархад». В то время как Хосрөв являлся главным героем произведения Низамі, Вахшй еще более сосредоточившись на истории Фархада, привнес в свое произведение новаторский аспект. Однако, подобная новизна не присутствует в значимой степени в творчестве других поэтов.

Aygun ALIZADE

Doctor of philosophy, Associate Professor

**THE TRADITION OF NIZAMI IN THE 15TH CENTURY PERSIAN POETRY
SUMMARY**

Key words: Nizami, Khamsa, Jami, Hatefi, mathnawi, work

Many parallels were written to Nizami Ganjavi’s Khamsa and according to several researchers, the number of such works is more than 100. It indicates that no other poet was as influential as Nizami in the Persian poetry. For example, among Mowlawi’s gazels many works can be considered as written under the influence of Nizami’s poems. Couplets/distiches of Nizami found their way even into poems of Hafez, a case that reasserts the Azerbaijani poet’s broad sphere of influence. Among the greatest researchers of Nizami names of Amir Khusrow Dehlavi, Khwaju Kirmani, Abd al-Rahman Jami, Abd-Allah Hatefi, Wahshi Bagfi and others can be mentioned. Among all the mentioned poets, having written ‘Shirin and Farhad’ in consideration of ‘Khusrow and Shirin’, Wahshi Bagfi initiated a new phase. In Nizami’s mentioned work, the main character is Khusrow, while Wahshi highlighted the adventure of Farhad, bringing an innovation to the work. Similar works by other poets, on the other hand, feature no significant innovations or changes.

Daxil oldu: 23.11.2024-cü il